

ارزیابی پایداری گردشگری مذهبی (مطالعه موردی: امامزاده حمزه علی استان چهارمحال و بختیاری)

پژمان رضایی* - عضو هیئت‌علمی دانشگاه یزد
ذبیح‌الله چهارراهی - دانشجوی دکتری آمایش سرزمین، دانشگاه تهران

پذیرش مقاله: ۱۳۹۶/۰۸/۰۵ تأیید نهایی: ۱۳۹۶/۱۱/۲۸

چکیده

تعیین میزان پایداری مقاصد گردشگری نقش مهمی در برنامه‌ریزی توسعه این مراکز دارد. براین اساس در پژوهش کاربردی و توصیفی-تحلیلی حاضر، امامزاده حمزه علی واقع در استان چهارمحال و بختیاری به عنوان مطالعه موردی انتخاب شده است. جامعه آماری پژوهش حاضر ۴ هزار گردشگر و زائر این امامزاده در ماه‌های گردشگری پذیر هستند. حجم نمونه نیز براساس فرمول کوکران ۳۵۰ مورد است. به منظور ارزیابی پایداری امامزاده حمزه علی و تعیین جایگاه آن در چرخه حیات گردشگری از مدل تلفیقی آلن-باتلر استفاده شده است. براساس نتایج پژوهش، بیشترین میزان پایداری در امامزاده حمزه علی به پایداری اجتماعی و فرهنگی مربوط است و با توجه به ارزش ۵/۱۳ این بعد از توسعه پایدار در شرایط پایداری متوسط قرار دارد. پس از آن پایداری کالبدی و فیزیکی با ارزش ۴/۹۷ (پایداری متوسط) در رتبه بعدی قرار دارد. کمترین میزان پایداری مربوط به بعد زیست‌محیطی با ارزش ۳/۷۱ (شرایط تقریباً ناپایدار) و پس از آن بعد اقتصادی با ارزش ۴/۵۶ (پایداری متوسط) است. در مجموع، از ترکیب همه ابعاد توسعه پایدار در زمینه رفاه سیستم انسانی (امتیاز ۴/۸۵) و رفاه اکوسیستم (امتیاز ۴/۳۴)، این امامزاده در وضعیت پایداری متوسط قرار دارد. همچنین امتیاز امامزاده در چرخه حیات گردشگری ۱/۱۵۹+ است که در مرحله مداخله و درگیر شدن قرار گرفته است.

واژه‌های کلیدی: ارزیابی پایداری، امامزاده حمزه علی، چرخه حیات گردشگری، چهارمحال و بختیاری، گردشگری مذهبی.

مقدمه

صنعت جهانگردی بزرگ‌ترین و متنوع‌ترین صنعت دنیاست که در بسیاری از کشورها منبع اصلی درآمد، اشتغال‌زایی، رشد بخش خصوصی و توسعه ساختار زیربنایی محسوب می‌شود (چاگ وای، ۱۳۸۲: ۲۷). با شروع قرن بیست و یکم، صنعت گردشگری به یکی از پردرآمدترین صنایع دنیا تبدیل شد؛ به گونه‌ای که رقابت چشمگیری در میان بسیاری از کشورهای جهان برای جذب گردشگران وجود داشت (حسن نژاد و همکاران، ۱۳۹۳: ۸۹). صنعت گردشگری علاوه بر اشتغال‌زایی و ارزآوری با مزایای ارتباطی، سیاسی، فرهنگی و تأثیرات بین‌المللی خاص خود نیز همراه است (دهشیری، ۱۳۹۴: ۱۷۲). در سال ۱۹۹۷، درآمد ارزی حاصل از ۶۱۲ میلیون گردشگر ورودی بین‌المللی بیش از ۴۴۳ میلیارد دلار بود. سازمان جهانی جهانگردی^۱ تا سال ۲۰۲۰ پیش‌بینی کرده است درآمد حاصل از گردشگری به ۲ تریلیون دلار خواهد رسید (ضرغام بروجنی، ۱۳۹۲: ۱۶). یکی از حوزه‌های قابل توجه گردشگری در دنیا، گردشگری مذهبی است که در زمره پررونق‌ترین گردشگری‌های گذشته و حال جهان قرار دارد؛ تا آنجا که دشواری‌های اقلیمی یا بدی آب‌وهوا نیز مانع آن نمی‌شود و قدمت آن به قدمت خود فرهنگ دینی می‌رسد (فراهانی و همکاران، ۱۳۹۲: ۳۸). براساس مطالعات سازمان جهانی جهانگردی، هر ساله ۶۰۰ میلیون نفر با انگیزه‌های مذهبی و معنوی در سرتاسر جهان سفر می‌کنند (سازمان جهانی جهانگردی، ۲۰۱۱). به همین دلیل، امروزه کشورهای جهان بیش‌ازپیش به دنبال توسعه گردشگری مذهبی به عنوان منبعی برای اشتغال و درآمدزایی هستند (ضرغام بروجنی و ترکمان، ۱۳۹۲: ۵۸). در اسلام نیز مسافرت و سیر و سیاحت از سنت‌های پسندیده است. قرآن مجید تأکید می‌کند سیر در زمین برای رسیدن به درکی بالا به منظور ستایش قدرت مطلق و تأمل در نظام آفرینش اهمیت بسیاری دارد (رکن‌الدین افتخاری و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۳۸). آیات مختلف از جمله ۱۳۷ آل عمران، ۳۶ نحل، ۶۹ نمل، ۱۱ انعام، ۲۰ عنکبوت، ۹ و ۴۲ رم، ۱۸ سبأ، ۱۰۹ یوسف، ۴۶ حج، ۴۴ فاطر، ۲۱ و ۸۲ غافر، ۱۰ محمد، ۲۲ یونس و ۱۵ ملک از جمله آیاتی هستند که بر سیروسفر تأکید می‌کنند (ضرغام بروجنی و ترکمان، ۱۳۹۲: ۵۸).

کشور پهناور ایران با تنوع فرهنگی بسیار که منجر به شکل‌گیری آداب‌ورسوم گوناگون در سراسر کشور شده، علاوه بر داشتن جاذبه‌های متنوع، با آیین‌های مذهبی، بناها، زیارتگاه‌ها و مکان‌های مقدس بسیاری همراه است که هر نقطه‌ای از آن را برای توسعه گردشگری مذهبی مساعد کرده است. مجموع امام‌زاده‌های ایران ۸ هزار و ۵۱ باب است. علاوه بر آن، ۳۳ پیامبر در کشور مدفون هستند که نزد شیعیان جایگاه ویژه‌ای دارند. از مجموع امام‌زاده‌ها، ۷ درصد در مناطق روستایی، ۲۳ درصد در مناطق شهری، ۱۸ درصد در مناطق کوهستانی و بقیه در جاده‌ها و مناطق کویری واقع شده‌اند (سازمان اوقاف و امور خیریه، ۱۳۹۶). در میان استان‌های کشور نیز، استان فارس با ۱۴ درصد و پس از آن مازندران با ۱۲ درصد رتبه‌های اول و دوم تعداد امامزادگان را به خود اختصاص داده‌اند. استان چهارمحال و بختیاری نیز با داشتن ۱ درصد امام‌زاده‌های کشور جایگاه مهمی در این زمینه دارد (ریاحی سامانی، ۱۳۸۹: ۱۷۰).

استان چهارمحال و بختیاری علاوه بر منابع و جاذبه‌های گردشگری مذهبی، در زمینه‌های مختلف طبیعی، تاریخی، فرهنگی و... از ظرفیت‌های مناسبی برای توسعه گردشگری برخوردار است. با توجه به موقعیت منابع و جاذبه‌های گردشگری استان درباره مراکز بزرگ جمعیتی، زیرساخت‌ها، تجهیز مراکز گردشگری به تأسیسات گردشگری و... برخی از جاذبه‌های گردشگری استان با اشباع جمعیت گردشگران روبه‌رو شده و برخی از مناطق که از محرومیت بیشتری برخوردار است با عدم حضور گردشگر روبه‌روست. بدیهی است در چارچوب یک برنامه‌ریزی مناسب باید توسعه متوازن

منطقه‌ای برقرار و امکان توسعه برای همه مناطق استان به‌طور یکپارچه فراهم شود. یکی از مراکز گردشگری استان که مورد توجه گسترده گردشگران است، امامزاده حمزه‌علی واقع در شهرستان بروجن (دهستان چغاخور) است که هر ساله شاهد حضور هزاران گردشگر و زائر در این مکان است. حضور این افراد سبب تأثیرات مختلف در زمینه اقتصادی، اجتماعی، زیست‌محیطی، کالبدی و... در این منطقه شده است. شناخت این تأثیرات با رویکرد پایداری و برنامه‌ریزی مناسب در این مورد می‌تواند مانع تخریب محیط‌زیست منطقه شود و شرایط مطلوبی برای گردشگران و مردم محلی فراهم کند. براین اساس این پژوهش به دنبال پاسخ‌گویی به پرسش‌های زیر است:

وضعیت پایداری امامزاده حمزه‌علی چگونه است؟

گردشگری امامزاده حمزه‌علی براساس چرخه گردشگری در چه جایگاهی قرار دارد؟

مبانی نظری

تا پیش از جنگ جهانی اول، امکان تفکیک اشکال گردشگری با توجه به طبقات اجتماعی وجود نداشت؛ درحالی‌که امروزه باید از عوامل زمان، مکان، انگیزه و هدف استفاده کرد (رضوانی، ۱۳۷۹: ۱۸). یکی از اشکال مدنظر گردشگری، گردشگری مذهبی^۱ است (رضایی، ۱۳۹۵: ۲۵). که از قدیمی‌ترین و پررونق‌ترین گردشگری‌های گذشته و حال سراسر جهان است و قدمت آن به قدمت فرهنگ دینی می‌رسد (ابراهیم‌زاده و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۱۶). با توجه به این قدمت گسترده، در سال‌های اخیر این گردشگری به بازاری بزرگ با بخش‌بندی بیشتری تبدیل شده است و بسیاری از مسئولان گردشگری در کشورهای مختلف آن را روشی برای ایجاد تنوع یا نجات اقتصادی مناطق مشکل‌دار دانسته‌اند (موسوی و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۰۰). تأسیسات اقامتی و پذیرایی این نوع گردشگری، مانند مسافرخانه‌ها و زائرسراها با توجه به بافت اجتماعی، فرهنگی و عقیدتی جهانگردان ویژگی‌های خاص خود را دارد که در هر کشوری از تنوع بسیار زیادی برخوردار است و نقش مهمی در اشتغال و تولید درآمد دارد (رضوانی، ۱۳۷۹: ۱۹). به کمک این نوع گردشگری می‌توان منبع مالی جدید وضعیت اقتصادی مردم محلی را بهبود بخشید و در زدودن فقر و محرومیت نقشی تعیین‌کننده داشت (بریدنهام و ویکنز، ۲۰۰۴؛ فوساتی و پنلا، ۲۰۰۰؛ گیواتزی و نیجکمپ، ۲۰۰۶: ۹؛ لی و چانگ، ۲۰۰۸: ۱۸۹). از دهه ۱۹۸۰، در چارچوب توسعه محلی، گردشگری راهبردی برای اشتغال و رشد بر پایه تعادل منطقه‌ای است که از سوی مؤسسات و نهادهای منطقه‌ای و بین‌المللی، مانند اتحادیه اروپا توصیه می‌شود؛ از این‌رو گردشگری مذهبی از دیدگاه گردشگران و ساکنان منطقه، منافع بلندمدتی دارد و سبب توسعه فرهنگی و منطقه‌ای می‌شود؛ بنابراین در ساختار ادراکی، دو حوزه برای گردشگری مذهبی و فرهنگی قابل‌تصور است. در یک‌سو، اندازه و ابعاد گردشگری مذهبی و فرهنگی و در سوی دیگر گردشگری مذهبی به‌عنوان کارگزار توسعه محلی مدنظر قرار می‌گیرد. براین اساس، گردشگری مذهبی و فرهنگی ابزار مؤثر و قابل‌اعتمادی را برای توسعه اقتصاد محلی و قلمرو جغرافیایی بر مبنای توسعه پایدار فراهم می‌کند (موسوی و همکاران، ۱۳۹۴: ۹۹).

گردشگری مذهبی در مناطق محلی نقشی مهم و تعیین‌کننده در تجدید حیات روستاها، اشتغال و درآمد برای آن‌ها، حفاظت از میراث‌های گوناگون طبیعی، تاریخی و فرهنگی و درنهایت توسعه یکپارچه و پایدار روستایی دارد (باباخان‌زاده و لطفی، ۱۳۹۱: ۸۱). مراکز مذهبی از جنبه‌های گوناگون اجتماعی، هنری و روان‌شناسی در سبک زندگی اسلامی و فرهنگ ایرانی نقشی اساسی داشته‌اند (موسوی و سلطانی، ۱۳۹۳: ۱). مراکز مذهبی چنان اعتباری دارند که در بسیاری از موارد، دلایل عمده تأسیس اولیه یا توسعه بعدی سکونتگاه‌ها هستند و یکی از عناصر کلیدی پاسخگویی به نیازهای

معنوی و روحی انسان‌ها به‌شمار می‌روند (هاب، ۱۹۹۶: ۱۶-۳۲). گردشگران مذهبی و زائران از نظر مفهوم تخصصی تا حدودی متفاوت‌اند. زائران کسانی هستند که انگیزه آن‌ها از مسافرت تنها انجام امور مذهبی است، ولی گردشگران مذهبی ضمن زیارت و شرکت در مراسم مذهبی، از مکان‌های دیگر گردشگری، اعم از مذهبی و غیرزیارتی نیز دیدن می‌کنند (نیازی و همکاران، ۱۳۸۹: ۱۶۳). با توجه به اهمیت مراکز مذهبی، به‌ویژه امامزاده‌ها برای مردم، این فضاها از دیرباز مورد توجه بوده است. از این‌رو ارزیابی پایداری فضاهای گردشگری مذهبی نقش مهمی در برنامه‌های آتی و توسعه پایدار این مراکز خواهد داشت. براین‌اساس، ارزیابی پایداری گردشگری مبنایی مهم در این زمینه است که نشان می‌دهد گسترش گردشگری در محیط‌های مختلف تا چه میزان به‌سوی شرایط مطلوب و پایدار حرکت می‌کند (جمعه‌پور و کیومرث، ۱۳۹۱: ۸۹-۹۰). در حال حاضر، روش‌های بسیاری ابداع شده است که به جنبه‌های متفاوتی از توسعه و پایداری اشاره دارند. این روش‌ها به‌صورت کلی کنار هم قرار می‌گیرند و بعضی دیگر نیز به تبادل نظر درباره شاخص‌ها می‌پردازند (رکن‌الدین افتخاری و آقایاری هیر، ۱۳۸۶: ۳۴).

در پژوهش‌های مختلف از روش‌های گوناگون ارزیابی پایداری استفاده شده است که یکی از کاربردی‌ترین آن‌ها میزان سنج یا بارومتر پایداری با استفاده از شاخص‌های مختلف است (بوسل، ۱۹۹۹: ۱۳-۱۴). براساس این روش، پایداری دو بخش سلامت اکوسیستم (ترکیب شاخص‌های زیست‌محیطی و کالبدی) و رفاه انسانی (از ترکیب شاخص‌های اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی) را دربردارد. توسعه پایدار زمانی رخ می‌دهد که اکوسیستم و مردم در سلامت و رفاه باشند (محمودی و همکاران، ۱۳۹۴: ۶۵۶). علاوه بر تعیین پایداری فضاهای گردشگری که می‌تواند برنامه‌ریزان را به‌سوی توسعه پایدار مراکز گردشگری رهنمون کند، تعیین و ارزیابی جایگاه این فضاها در چرخه حیات گردشگری، گام مهمی در برنامه‌ریزی مقاصد گردشگری است. ارزیابی این چرخه را می‌توان به سیستم برنامه‌ریزی سازمان‌ها و فعالیت‌ها تشبیه کرد که نیازمند سرمایه‌گذاری‌های عظیمی در بخش‌های عملیاتی، نیروی انسانی و فنی است. این سرمایه‌گذاری باید در فازهای نخستین، همچنین در تمام چرخه عمر هر سیستم یا فعالیت صورت پذیرد. چرخه حیات سازمان‌ها و فعالیت‌ها مانند چرخه حیات محصول شامل تولد، رشد، بلوغ، پیری و مرگ است. ارزیابی چرخه حیات یکی از ابزارهای مؤثر در تصمیم‌گیری است که می‌توان به‌کمک آن آثار اقدامات و فعالیت‌ها را ارزیابی و تجزیه و تحلیل کرد. همچنین می‌توان مسیرهای مناسب با بیشترین کارایی را پیشنهاد داد (یاری حصار و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۹۱).

با توجه به موضوع پژوهش و مبنای نظری، در ادامه برخی پژوهش‌های مرتبط با گردشگری مذهبی و ارزیابی پایداری مراکز گردشگری بیان شده است.

باید توجه داشت علاوه بر استفاده از دیدگاه‌های نظری پژوهش‌های مرتبط با پژوهش حاضر، به‌کارگیر شاخص‌های مورد نیاز مرتبط با گردشگری و گردشگری مذهبی در این پژوهش‌ها و ترکیب و تلخیص آن‌ها از دیگر کاربردهای قابل‌توجه در این پژوهش است. در زمینه شاخص‌ها، از پژوهش‌های فراهانی و همکاران (۱۳۹۲)، محمدی‌یگانه و همکاران (۱۳۹۲)، رکن‌الدین افتخاری و همکاران (۱۳۸۶) و تقوایی و همکاران (۱۳۸۹) بیشترین استفاده شده است. همچنین روش‌شناسی پژوهش‌های مرتبط برای تدوین مدل چرخه حیات گردشگری و تحلیل بارومتر پایداری کاربرد داشته است.

با توجه به اینکه تاکنون در پژوهشی به ارزیابی پایداری مراکز گردشگری مذهبی با استفاده از مدل اسکات-آلن و مدل باتلر پرداخته نشده است، این پژوهش متفاوت از سایر پژوهش‌های مرتبط با گردشگری مذهبی به‌شمار می‌آید که می‌توان آن را الگوی سایر مراکز نیز دانست.

جدول ۱. سوابق پژوهش

محقق	سال	عنوان پژوهش	نتایج
حسن‌نژاد و همکاران	۱۳۹۳	شناسایی استراتژی‌های توسعه سرمایه‌گذاری گردشگری مذهبی در ایران	نتایج نشان می‌دهد مناسب‌ترین راه برای برون رفت از بحران‌ها و چالش‌های احتمالی حوزه‌ی سرمایه‌گذاری گردشگری مذهبی، توسعه و بهره‌گیری از ظرفیت‌های سرمایه‌گذاری و اتخاذ راهبرد های تدافعی با تأکید بر رفع ضعف‌ها و نگاه به تهدیدهای احتمالی و موجود است.
فراهانی و همکاران	۱۳۹۲	بررسی نقش گردشگری مذهبی در توسعه روستایی از دیدگاه گردشگران	گردشگری مذهبی در روستای چکان در ابعاد کالبدی و اقتصادی، بهبود سطح توسعه روستایی در محدوده مورد مطالعه را به همراه داشته است.
محمدی یگانه و همکاران	۱۳۹۲	نقش گردشگری مذهبی در توسعه روستایی، با تأکید بر کیفیت زندگی و سرمایه اجتماعی	گردشگری مذهبی در میان ابعاد اقتصادی، کالبدی، اجتماعی و زیست‌محیطی، تنها در بعد کالبدی بهبود وضعیت کیفیت زندگی خانوارهای روستاهای مورد مطالعه را به همراه داشته است.
تقوایی و همکاران	۱۳۸۹	تحلیلی بر توسعه گردشگری مذهبی	از جمله مهم‌ترین چالش‌ها در شهرستان نورآباد ممسنی مشکل پارکینگ، سرویس‌های بهداشتی نامناسب، ضعف سرمایه‌گذاری بخش خصوصی، وضعیت نامناسب رفاهی و اقامتی برای زائران و... است.
مهدوی	۱۳۹۰	ارزیابی پایداری توسعه گردشگری روستاهای تاریخی-فرهنگی ایران	مجموع روستاهای مورد مطالعه از منظر تکامل چرخه حیات در طیفی از مراحل توسعه تا مداخله، توسعه و تثبیت جای می‌گیرند.
رکن‌الدین افتخاری و همکاران	۱۳۸۶	سطح‌بندی پایداری توسعه روستایی، مطالعه موردی بخش هیر	وضعیت روستاهای مورد مطالعه از نظر پایداری نامطلوب است و بیشتر سکونتگاه‌ها در طبقه متوسط قرار می‌گیرند.
محمودی و همکاران	۱۳۹۴	ارزیابی فرایند پایداری در سطوح محلی	شاخص‌های سیستم طبیعی در وضعیت ناپایدار و تقریباً ناپایدار قرار دارند. در مجموع نتایج تحلیل بارومتر پایداری نشان می‌دهد در شرایط کنونی وضعیت پایداری انسانی و طبیعی در ناحیه مدنظر در حالت تقریباً ناپایدار قرار دارد.
نیک‌بین و کرمی	۱۳۹۱	بررسی پایداری اجتماعی فرهنگی توسعه گردشگری جزیره کیش	تبلور نیافتن پایداری اجتماعی فرهنگی در توسعه گردشگری جزیره کیش
اکبریان و رضوانی	۱۳۹۴	تحلیل و تبیین پایداری توسعه گردشگری در مناطق روستایی بخش مرکزی دماوند	توسعه گردشگری روستایی در ناحیه مورد مطالعه در سطح پایداری ضعیف قرار دارد.
باری حصار و همکاران	۱۳۹۴	پایش چرخه حیات گردشگری پایدار	مقاصد مورد مطالعه هنوز در مراحل آغازین چرخه تکاملی گردشگری پایدار قرار دارند.

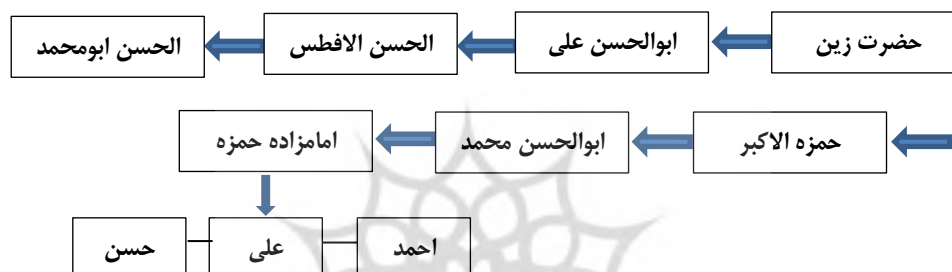
روش پژوهش

پژوهش حاضر کاربردی و توصیفی-تحلیلی است که با هدف ارزیابی پایداری گردشگری مذهبی امامزاده حمزه‌علی در شهرستان بروجن از توابع استان چهارمحال و بختیاری از دیدگاه گردشگران انجام شده است. جامعه آماری این پژوهش گردشگران و زائران امامزاده حمزه‌علی هستند. براساس اطلاعات اداره کل اوقاف و امور خیریه استان چهارمحال و بختیاری، حجم کل گردشگران و زائران این امامزاده در طول سال حدود ۶۰۰ هزار نفر است که بیشترین بازدید را در ماه‌های خرداد، تیر، مرداد و شهریور داشته‌اند. متوسط بازدید روزانه این ماه‌ها حدود ۴ هزار نفر و سایر ماه‌های سال حدود پانصد نفر است (اداره کل اوقاف و امور خیریه استان چهارمحال و بختیاری، ۱۳۹۴). با توجه به این ارقام، جامعه آماری این پژوهش، ۴ هزار زائر و گردشگر امامزاده در روزهای اوج گردشگری هستند. حجم کل نمونه براساس فرمول کوکران مشتمل بر ۳۵۰ نفر برآورد شده است. برای جمع‌آوری اطلاعات پژوهش از جامعه نمونه، پرسشنامه گردشگران تهیه شد که در قسمت اول آن، متغیرهای مختلف ابعاد زیست‌محیطی، اقتصادی، اجتماعی و کالبدی در قالب طیف پنج‌گزینه‌ای لیکرت در نظر گرفته شد. در قسمت دوم نیز متغیرهای مراحل شش‌گانه باتلر مدنظر قرار گرفت. در نهایت گردشگران این پرسشنامه‌ها را با استفاده از روش نمونه‌گیری تصادفی ساده تکمیل کردند. پایایی پرسشنامه پژوهش براساس ضریب آلفای کرونباخ ۰/۷۴۱ محاسبه شد. به منظور ارزیابی پایداری گردشگری امامزاده حمزه‌علی از مدل پرسکات-آلن و برای ارزیابی جایگاه این امامزاده در چرخه حیات گردشگری از مدل باتلر استفاده شد.

بحث و یافته‌ها

قلمرو پژوهش

امامزاده حمزه علی در مختصات ۳۱ درجه و ۵۶ دقیقه و ۲۷ ثانیه عرض شمالی و ۵۱ درجه و ۵۲ ثانیه طول شرقی قرار گرفته و ارتفاع آن از سطح دریا ۲۳۴۲ متر است. از نظر موقعیت، این امامزاده در استان چهارمحال و بختیاری، شهرستان بروجن، بخش بلداجی و دهستان امامزاده حمزه‌علی واقع شده است. براساس سرشماری سال ۱۳۹۵، مجموع جمعیت این دهستان بیش از ۲۵۶۹ نفر در قالب ۷۵۹ خانوار است. مجموع روستاهای این دهستان نیز بیشتر از هفت روستاست. مرکز دهستان نیز روستای آق‌بلاغ است (مرکز آمار ایران، سرشماری نفوس و مسکن ۱۳۹۵). امامزاده حمزه‌علی در ۲۴ فروردین‌ماه ۱۳۸۲ با شماره ثبت ۸۲۲۵ یکی از آثار ملی ایران محسوب می‌شود (سازمان میراث فرهنگی و گردشگری ایران، ۱۳۹۰). براساس منابعی از جمله تهذیب‌الانساب، التذکره، الشجر الکشاف، الذره‌الذهیبه و شجره طیبه شجره حمزه علی به حضرت زین‌العابدین بازمی‌گردد. براساس این منابع، حمزه‌علی فرزند ابوالحسن محمد است.

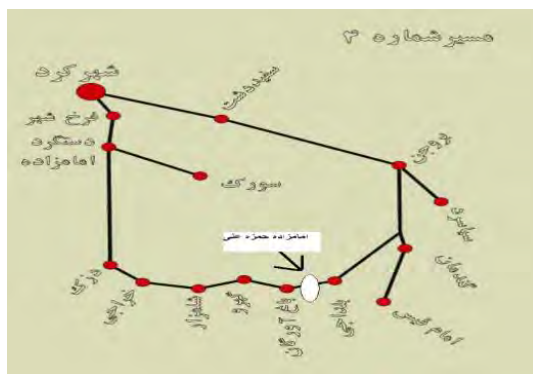
شکل ۱. شجره‌نامه امامزاده حمزه‌علی

منبع: اداره کل میراث فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری استان چهارمحال و بختیاری، ۱۳۸۸

شکل ۲. امامزاده حمزه‌علی

از دیگر جاذبه‌های پیرامون امامزاده، تالاب بین‌المللی چغاخور، تالاب گندمان، تفرجگاه سیاه سرد بروجن، جاذبه‌ها و سوغات شهر بلداجی، باغ‌های پیرامون، ارتفاعات و روستاهای اطراف با جلوه‌های فرهنگی خاص خود است. با توجه به این ظرفیت‌ها، مسیر شماره ۴ گردشگری استان در این محدوده قرار دارد و برنامه‌ریزی برای تجهیز این مسیر از اولویت‌های استان به‌شمار می‌آید (اداره کل میراث فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری استان چهارمحال و بختیاری، ۱۳۸۸: ۱۶). با توجه به مجموع این ظرفیت‌ها، هرساله گردشگران و زائران بسیاری وارد این محدوده می‌شوند که نقش مؤثری در ابعاد اقتصادی، اجتماعی، زیست‌محیطی و کالبدی منطقه دارند.

شکل ۳. موقعیت امامزاده حمزه علی در مسیر شماره ۴ گردشگری استان
منبع: اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان چهارمحال و بختیاری، ۱۳۹۰

مجموع اراضی امامزاده حمزه علی بیش از ۴۵ هکتار است. از جمله امکانات و خدمات این امامزاده، آب شرب، سرویس‌های بهداشتی، زائرسرا، شهربازی، بازارچه تجاری، پارکینگ، سکوهایی برای نشستن، فضای سبز، فضای درمانی، خدمات انتظامی و... است. همچنین جاده دسترسی به این امامزاده آسفالت است و این مکان با مرکز بخش حدود ۵ کیلومتر فاصله دارد.

اطلاعات پاسخگویان

اطلاعات میدانی این پژوهش در قالب پرسشنامه گردشگران و زائران امامزاده حمزه علی جمع‌آوری شده است. از مجموع پاسخگویان، ۶۱ درصد مرد و ۳۹ درصد زن بوده‌اند. از نظر مدت اقامت نیز ۷۳ درصد این افراد گردشگر روزانه و ۲۷ درصد گردشگر با اقامت بیش از یک شبانه‌روز بوده‌اند. ۶۵ درصد گردشگران از استان چهارمحال و بختیاری، ۱۹ درصد از استان اصفهان، ۹ درصد از استان خوزستان و ۷ درصد از سایر استان‌ها بودند. همچنین ۱۱ درصد این افراد، بی‌سواد و سطح سواد ۲۳ درصد ابتدایی، ۴۰ درصد دیپلم و ۲۶ درصد لیسانس و بالاتر است. از نظر میانگین سنی نیز ۲۰ درصد ۱۸ تا ۲۹ سال، ۴۲ درصد ۳۰ تا ۴۹ سال و ۳۸ درصد ۵۰ سال به بالا بوده‌اند.

ارزیابی ابعاد توسعه پایداری گردشگری امامزاده حمزه علی

با توجه به اینکه پاسخ‌های پرسشنامه در قالب طیف پنج‌گزینه‌ای لیکرت جمع‌آوری شد، ابتدا میانگین پاسخ‌های مربوط به هریک از متغیرها محاسبه و پس از آن با ترکیب متغیرهای مربوط به ابعاد زیست‌محیطی، کالبدی، اقتصادی و اجتماعی وضعیت میانگین هر بعد مشخص شد. برای تعیین وضعیت هر متغیر و ابعاد مختلف از نظر پایداری، میانگین‌های مورد نظر با طبقات بارومتر پایداری پرسکات-آلن (جدول ۲) تناسب‌گیری شد و در نهایت وضعیت پایداری‌ها به دست آمد (جدول ۳ و ۴).

جدول ۲. طبقات پیشنهادی بارومتر پایداری پرسکات-آلن

ارزش‌های پایداری	حالت‌های پایداری
۰-۲	ناپایدار
۲/۱-۴	تقریباً ناپایدار
۴/۱-۶	پایداری متوسط
۶/۱-۸	تقریباً پایدار
۸/۱-۱۰	پایدار

منبع: بل و مورس، ۱۳۸۵

جدول ۳. میانگین‌ها و وضعیت پایداری متغیرهای مورد مطالعه در ابعاد اجتماعی، کالبدی و ...^۱

سطح پایداری	پایدار ی	میانگین پاسخ‌ها	گویه‌های زیست‌محیطی	سطح پایداری	پایداری	میانگین پاسخ‌ها	گویه‌های اقتصادی
تقریباً ناپایدار	۳/۶	۱/۸	جمع‌آوری و دفن بهداشتی زباله	پایداری متوسط	۵/۲	۲/۶	ایجاد اشتغال
تقریباً ناپایدار	۳/۸	۱/۹	دفع بهداشتی فاضلاب	پایداری متوسط	۴/۴	۲/۲	تنوع اشتغال
پایداری متوسط	۴/۲	۲/۹	مخاطرات محیطی*	پایداری متوسط	۵	۲/۵	خرید محصولات کشاورزی توسط گردشگران
تقریباً ناپایدار	۳/۸	۱/۹	کیفیت منظر	پایداری متوسط	۵/۲	۲/۶	اشتغال بومیان در بخش گردشگری
تقریباً ناپایدار	۳	۳/۵	فشار بر منابع در اثر گسترش‌های کالبدی به پیرامون*	ناپایدار	۱/۶	۴/۲	فصلی بودن درآمد ناشی از گردشگری*
پایداری متوسط	۴/۲	۲/۱	فضای سبز و محوطه‌سازی	تقریباً ناپایدار	۳	۳/۵	نابرابری اقتصادی*
تقریباً ناپایدار	۳/۴	۱/۷	بهبود محیط	تقریباً پایدار	۶/۶	۳/۳	دسترسی به خدمات اعتباری و بانکی
تقریباً ناپایدار	۳/۶	۳/۲	تعمیر کاربری اراضی*	پایداری متوسط	۴/۲	۲/۱	افزایش درآمد
پایداری متوسط	۴/۴	۲/۲	کیفیت آب	پایداری متوسط	۵	۲/۵	گسترش صنایع دستی
تقریباً ناپایدار	۳/۲	۳/۴	تخریب محیط‌زیست*	پایداری متوسط	۶	۳	گسترش مشاغل خدماتی
تقریباً ناپایدار	۳/۴	۳/۳	آلودگی منابع آب‌و خاک*	تقریباً ناپایدار	۳/۴	۳/۳	افزایش هزینه کالا و خدمات*
ناپایدار	۱/۸	۴/۱	اتلاف آب*	پایداری متوسط	۵/۲	۲/۴	افزایش قیمت زمین*
تقریباً ناپایدار	۳/۶	۳/۲	از بین رفتن پوشش گیاهی*	پایداری متوسط	۴/۶	۲/۳	سرمایه‌گذاری بخش خصوصی
تقریباً ناپایدار	۳/۶	۳/۲	از بین رفتن حیات جانوری*	پایداری متوسط	۵/۲	۲/۶	متوسط هزینه کرد گردشگران
پایداری متوسط	۵/۶	۲/۸	درک اهمیت منابع در آینده مقصد از سوی جامعه محلی	تقریباً ناپایدار	۳/۸	۱/۹	تمایل به اقامت بیش از یک روز در امامزاده
تقریباً ناپایدار	۴/۲	۲/۹	مواجهه اکوسیستم حوزه مقصد با خطر*	سطح پایداری	پایداری	میانگین پاسخ‌ها	گویه‌های اجتماعی-فرهنگی
سطح پایداری	پایداری	میانگین پاسخ‌ها	گویه‌های کالبدی-فیزیکی	تقریباً ناپایدار	۳/۶	۱/۸	بهبود امکانات و خدمات آموزشی
پایداری متوسط	۴/۴	۲/۲	کیفیت راه‌های دسترسی	پایداری متوسط	۴/۶	۲/۳	بهبود امکانات و خدمات فرهنگی
تقریباً ناپایدار	۳/۶	۱/۸	کمیت و کیفیت خدمات درمانی	پایداری متوسط	۴/۲	۲/۱	ارتقای سطح استاندارد زندگی مردم
تقریباً پایدار	۶/۴	۳/۲	توسعه ارتباطات	تقریباً ناپایدار	۳/۴	۳/۳	اعتیاد*
پایداری متوسط	۴/۶	۲/۳	دسترسی به آب آشامیدنی بهداشتی و سالم	تقریباً ناپایدار	۳/۶	۳/۲	سرقت*
تقریباً ناپایدار	۳/۲	۱/۶	دسترسی به سرویس بهداشتی مناسب	تقریباً ناپایدار	۳/۲	۳/۴	بزهکاری*
پایدار	۸/۶	۴/۳	پوشش مناسب تلفن همراه	تقریباً پایدار	۶/۴	۳/۲	رعایت احترام به میهمان
تقریباً ناپایدار	۳/۸	۱/۹	دسترسی گردشگران به فضای درمانی	تقریباً پایدار	۶/۲	۳/۱	توجه به فرهنگ محلی مردم
تقریباً پایدار	۷/۲	۳/۶	دسترسی به فضاهای تجاری	تقریباً پایدار	۶/۸	۳/۴	رضایت جامعه محلی از گردشگری
پایداری متوسط	۵/۲	۲/۶	دسترسی به پارکینگ	پایداری متوسط	۴/۲	۲/۱	مشارکت ساکنان محلی در برنامه‌ریزی‌ها
پایداری متوسط	۵	۲/۵	ترافیک*	پایدار	۸/۲	۴/۱	تعامل میان گردشگران و جامعه میزبان
پایداری متوسط	۵/۲	۲/۶	بهبود وضع زیرساخت‌ها و خدمات عمومی	تقریباً ناپایدار	۳	۳/۵	مهاجرت‌های روستایی*
پایداری متوسط	۴/۶	۲/۳	ایجاد کاربری‌های گردشگری	پایداری متوسط	۴/۸	۲/۴	حفاظت از میراث فرهنگی امامزاده
پایداری متوسط	۵/۴	۲/۷	بهبود امکانات و خدمات تفریحی	تقریباً پایدار	۶/۴	۳/۲	افزایش سطح آگاهی ساکنان محلی
				پایداری متوسط	۴/۲	۲/۹	تأثیر منفی گردشگران بر فرهنگ بومی مردم*
تقریباً ناپایدار	۲/۴	۳/۸	سوانح جاده‌ای*	تقریباً پایدار	۷/۲	۳/۶	رفتار ساکنان محلی با گردشگران در ایجاد انگیزه برای سفرهای بعدی
				پایداری متوسط	۵/۲	۲/۶	رضایت خاطر گردشگران از سفر به مقصد
				تقریباً پایدار	۷/۲	۳/۶	هویت‌بخشی به جامعه مقصد

* شاخص منفی

منبع: یافته‌های پژوهش

۱. در جدول ۳ گویه‌هایی با جهت مثبت (ایجاد اشتغال، بهبود امکانات، تعامل میان گردشگران و مردم محلی و...) هرچه میانگین پاسخ‌ها به ۵ میل کند، شرایط بهتر را نشان می‌دهد و برعکس در گویه‌های منفی (دزدی، اعتیاد، تخریب محیط‌زیست و...) هرچه میانگین به سمت ۱ میل پیدا کند شرایط بهتر است.

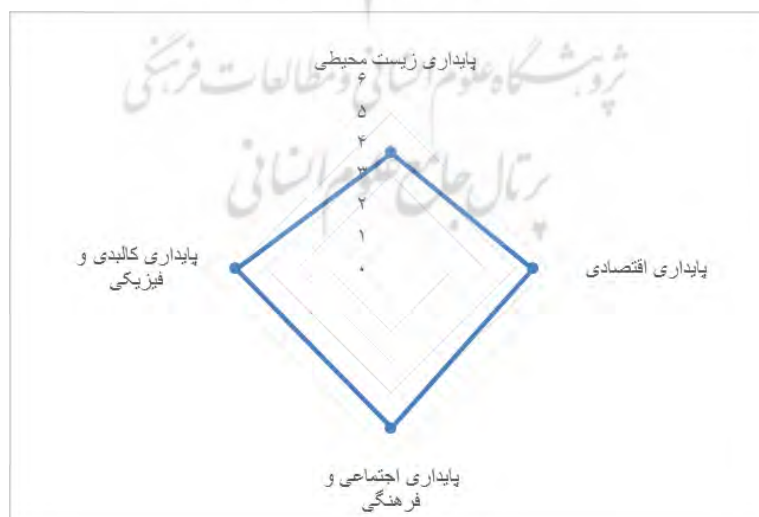

حضور گردشگران و زائران در مراکز مذهبی تأثیرات مختلفی بر ساختار اقتصادی، اجتماعی، زیست‌محیطی و... دارد. براین اساس با استخراج گویه‌های مختلف در قالب این ابعاد، وضعیت هر یک از گویه‌ها و ابعاد کلان، که از ترکیب متغیرها به دست آمده است، محاسبه شد. با توجه به طیف پنج‌گزینه‌ای پاسخ‌ها در قالب لیکرت و میانگین این طیف، گویه‌های مثبتی که میانگین آن‌ها بیشتر از $2/5$ به دست آمد، شرایط متوسط به بالایی دارند، اما گویه‌هایی با جهت منفی، میانگینی کمتر از $2/5$ از شرایط متوسط به بالا را به دست آوردند؛ از این رو در بعد اقتصادی، گویه‌های دسترسی به خدمات اعتباری و بانکی، ایجاد اشتغال، اشتغال بومیان در بخش گردشگری، بهترین وضعیت و فصلی بودن درآمدهای حاصل از گردشگری، افزایش هزینه‌ها، نابرابری اقتصادی، اقامت گردشگران براساس مدت اقامت و... در بدترین شرایط و در وضعیت ناپایدار و تقریباً ناپایدار قرار دارند. در بعد اجتماعی، تعامل میان گردشگران و جامعه میزبان، هویت‌بخشی به جامعه مقصد، رضایت جامعه محلی از گردشگری بهترین وضعیت و اعتیاد، سرقت و بزهکاری بدترین شرایط را دارند. در بعد زیست‌محیطی، حدود ۷۵ درصد متغیرها وضعیت ناپایدار یا تقریباً ناپایدار دارند که بهترین وضعیت به گویه درک اهمیت منابع در آینده مقصد از سوی جامعه محلی مربوط است. بدترین وضعیت نیز اتلاف آب شرب و کشاورزی، فشار بر منابع و تخریب محیط‌زیست محسوب می‌شود. همچنین در بعد کالبدی، سوانح جاده‌ای، دسترسی به سرویس بهداشتی و خدمات درمانی بدترین وضعیت را از سایر متغیرها دارند.

جدول ۴. وضعیت ابعاد پایداری گردشگری مذهبی از دیدگاه زائران و گردشگران

منبع	پایداری زیست‌محیطی	سطح پایداری	پایداری اقتصادی	سطح پایداری اجتماعی و فرهنگی	سطح پایداری کالبدی و فیزیکی	سطح پایداری کل	سطح پایداری
کل پاسخگویان	۳/۷۱	تقریباً ناپایدار	۴/۵۶	۵/۱۳	پایداری متوسط	۴/۶	پایداری متوسط

منبع: یافته‌های پژوهش

شکل ۴. وضعیت پایداری گردشگری در امام‌زاده حمزه‌علی از دیدگاه گردشگران

ترکیب کل گویه‌ها در قالب ابعاد کلان نشان‌دهنده وضعیت متوسط به پایین پایداری گردشگری در محدوده مورد مطالعه است. در هیچ‌یک از ابعاد نیز شرایط پایدار یا حتی تقریباً پایدار حکم‌فرما نیست. با توجه به جدول و شکل ۴،

بالاترین میزان پایداری در امامزاده حمزه‌علی به پایداری اجتماعی و فرهنگی مربوط است که این بعد از توسعه پایداری با توجه به ارزش ۵/۱۳ در شرایط پایداری متوسط قرار دارد. پس از آن، پایداری کالبدی و فیزیکی با ارزش ۴/۹۷ قرار گرفته است. کمترین میزان پایداری به بعد زیست‌محیطی با ارزش ۳/۷۱ و پس از آن بعد اقتصادی با ارزش ۴/۵۶ مربوط است. در مجموع، همه ابعاد توسعه پایداری در سطح متوسط (ارزش ۴/۶) ارزیابی شده‌اند. این نتایج نشان‌دهنده عملکرد ضعیف مدیریت و برنامه‌ریزی امامزاده حمزه‌علی در این زمینه است. در صورت تداوم این روند در آینده، وضعیت ابعادی از توسعه پایداری که در وضع موجود در شرایط متوسط است، به‌سوی شرایط ناپایدار پیش خواهد رفت.

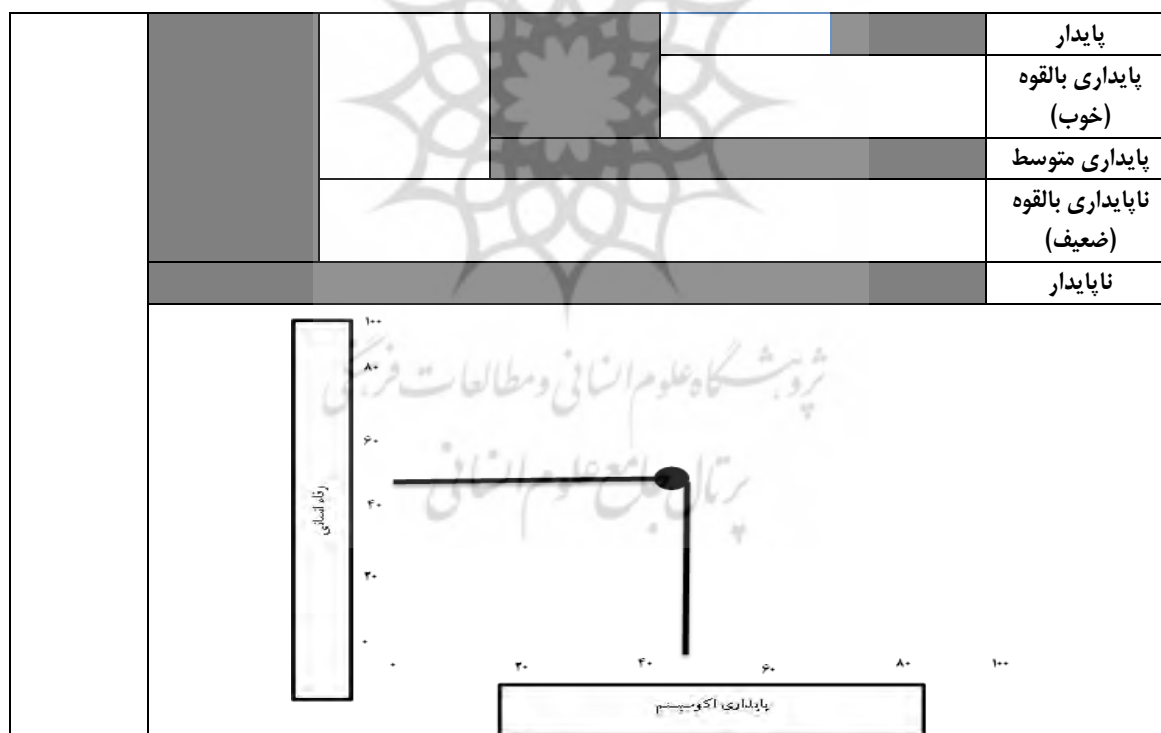
ارزیابی توسعه پایداری گردشگری به کمک مدل بارومتر

در این مرحله، اطلاعات گردآوری‌شده با استفاده از بارومتر پایداری در قالب دو شاخص رفاه انسانی (از ترکیب ابعاد اقتصادی و اجتماعی) و رفاه اکوسیستم (از ترکیب ابعاد محیطی و کالبدی) برای ارزیابی سطح پایداری در امامزاده حمزه علی تجمع و محاسبه شد که نتایج آن در جدول ۵ و شکل ۵ آمده است.

جدول ۵. وضعیت کل رفاه سیستم انسانی و رفاه اکوسیستم طبیعی در امامزاده حمزه‌علی از دیدگاه پاسخگویان

شرح	رفاه سیستم انسانی	رفاه اکوسیستم طبیعی
کل پاسخگویان	۴/۸۵	۴/۳۴

منبع: نگارندگان

شکل ۵. ارزش پایداری و مقادیر پایداری (طبقات پنج‌گانه پرسکات آلن) از دیدگاه کل پاسخگویان

ارزش پایداری و مقادیر پایداری (طبقات پنج‌گانه پرسکات آلن) نشان‌دهنده حاکم بودن وضعیت پایداری متوسط در امامزاده حمزه‌علی است؛ بنابراین برنامه‌ریزی برای بهبود شرایط پایداری این مقصد در قالب ابعاد مختلف به‌صورت هماهنگ از اهمیت بسیاری برای توسعه آینده منطقه برخوردار است.

جایگاه امامزاده حمزه‌علی در فرایند چرخه حیات گردشگری پایدار

شناسایی جایگاه امامزاده حمزه‌علی به‌عنوان مقصد گردشگری براساس مدل چرخه حیات مقاصد گردشگری باتلر، مستلزم داشتن آمار و اطلاعات مختلف در دوره چندساله عمر مقاصد گردشگری است، اما با توجه به نبود داده‌های آماری موثق و رسمی، همچنین شاخص‌هایی برای شناسایی جایگاه مقاصد گردشگری، در این قسمت به شیوه‌ای کیفی (کیانی سلمی و همکاران، ۱۳۹۶: ۵۳) به شناسایی جایگاه امامزاده حمزه‌علی در چرخه حیات گردشگری پرداخته شد. در این فرایند، پس از استخراج متغیرهای مرتبط با مراحل مختلف مدل باتلر، این متغیرها در قالب پرسشنامه گردشگران تنظیم شد و پس از تکمیل آن، تجزیه و تحلیل‌های لازم صورت گرفت. در جدول ۶ ویژگی‌ها و متغیرهای استفاده‌شده در این زمینه آمده است.

جدول ۶. ویژگی‌ها و متغیرهای مقصد براساس مدل چرخه حیات باتلر

متغیر	مراحل	متغیر	مراحل
بازار تثبیت‌شده، گردشگری تجاری، تعداد گردشگران در مقایسه با مردم محلی، سطح رقابت واحدهای گردشگری، تمایل سرمایه‌گذاران غیربومی به سرمایه‌گذاری، تعداد امکانات اقامتی و رفاهی مدرن، درصد سهم گردشگری در اقتصاد مقصد، تعداد واحدهای خدماتی ورشکسته یا در حال فروپاشی و میزان تمایل ارتباط میان گروه‌ها	چهارم	میزان تمایل جامعه میزبان برای ارتباط با گردشگران، روابط غیرتجاری، تعداد کم گردشگر، درصد گردشگران فردی و ماجراجو، تعداد امکانات اقامتی، پذیرایی و تفریحی و انگیزه کسب تجارت جدید	اول اکتشاف
ظرفیت تحمل محیط، متوسط تعداد گردشگران در فصل اوج گردشگری، درصد گردشگران گروهی برنامه‌ریزی‌شده و سازمان‌یافته، آزدگی مردم محلی، میزان تخریب زیرساخت‌ها، میزان تغییر سرمایه‌گذاری نسبت به سایر فعالیت‌ها	پنجم	سرمایه‌گذاری محلی، توسعه زیرساخت‌ها، سهم گردشگران با اقامت شبانه، الگوی گردشگری فصلی، میزان تبلیغات از سوی مردم، توسعه بازار، آغاز مشارکت گروه‌های پیش‌رو در گردشگری، نسبت گردشگران به جامعه محلی، میزان آثار منفی گردشگری	دوم مشارکت
تعداد جاذبه‌های انسان‌ساخت جدید و مدرن، تعداد پروژه‌های زیباسازی توسعه و احیای مجدد جاذبه، بهره‌برداری از منابع بکر طبیعی به‌جامانده از قبل، کاهش صریح بازدیدکنندگان، کاهش میزان سود واحدهای تجاری و توریستی، اشباع ظرفیت مقصد توسط صنعت گردشگری، سطح بالای تبلیغات در جذب گردشگران، میزان تخریب زیرساخت‌ها و میزان تمایل جامعه میزبان به تداوم گردشگری	ششم افول	سهم تورهای گروهی، تمایل بسیار به سفر مجدد به مقصد، روند افزایش گردشگران، افزایش کمیت و کیفیت رقابت، ایجاد جاذبه‌های مصنوعی، تغییر کاربری، توجه مدیران به ابعاد مختلف توسعه مقصد، سطح تغییرات در ظاهر فیزیکی و طبیعی مقصد، درصد مالکیت محلی در واحدهای گردشگری، شاخص آزدگی مردم، نسبت گردشگران به مردم محلی در فصل اوج، روابط تجاری	سوم توسعه

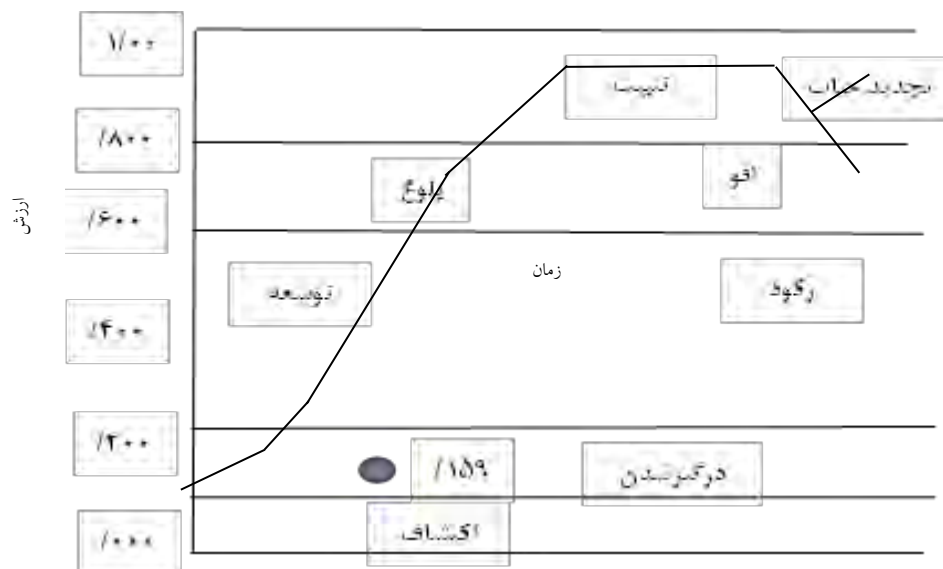
منبع: یاری حصار و حیدری ساربان، ۱۳۹۴؛ حمزه و هادی اصل، ۱۳۹۳؛ کیانی سلمی و همکاران، ۱۳۹۶؛ ضیایی و حسن پور، ۱۳۹۲

برای به‌دست‌آوردن امتیاز مربوط به هر مرحله، میانگین پاسخ‌های متغیرهای مورد نظر محاسبه شد. سپس متناسب با امتیازهای مدل باتلر محاسبات انجام گرفت و در نهایت امتیاز مربوط به هر مرحله و جایگاه نهایی امامزاده روی نمودار مشخص شد.

جدول ۷. ارزش شاخص‌های گردشگری امامزاده حمزه‌علی در مراحل مختلف چرخه حیات باتلر

مراحل	اکتشاف	درگیر شدن	توسعه	بلوغ	تثبیت	افول	جایگاه نهایی در مدل
امامزاده حمزه علی	۰/۱۱۷	۰/۳۴۸	۰/۲۷۹	۰/۰۹	۰/۰۸	۰/۰۴	درگیر شدن

منبع: نگارندگان

شکل ۶. نمودار وضعیت امامزاده حمزه‌علی در مراحل چرخه حیات گردشگری

با توجه به جدول ۷، چرخه حیات گردشگری باتلر شامل شش مرحله است.^۱ در مرحله اول گردشگران معدودی در مقصد وجود دارند. آثار اقتصادی گردشگری نیز کم است. تعداد گردشگران به اندازه‌ای نیست که سبب فراهم‌آوردن امکانات ویژه‌ای باشد؛ زیرا عواید دریافتی کم است. همچنین ارتباط گردشگری با اقتصاد محلی بسیار کم است و افراد محلی، منطقه خود را کنترل می‌کنند. در مرحله دوم، فعالیت‌های گردشگری و تعداد گردشگران افزایش می‌یابد. در این مرحله، معمولاً گردشگران مدت اقامت کوتاه‌تری دارند، اما دفعات بیشتری به مقصد می‌آیند. در این میان، مؤسسات تجاری احداث خدمات و امکانات تخصصی گردشگری را آغاز می‌کنند؛ در نتیجه مهمانخانه‌ها، هتل‌های کوچک و مکان‌هایی برای غذاخوردن ساخته می‌شود که به فراهم‌کردن راهنما و فعالیت‌های گردشگری کوچک می‌پردازند. در مرحله سوم، رشد سریع گردشگر و تغییرات دراماتیک در همه جنبه‌های بخش گردشگری در مدت زمانی نسبتاً کوتاه به وجود می‌آید. مقصد گردشگری وارد سیستم یکپارچه رسمی گردشگری می‌شود که شامل شرکت‌ها و بنگاه‌های غیرمحلی و فراملی است. فعالیت گردشگری نیز در قالب ساختاری کاملاً سازمان‌یافته صورت می‌گیرد. در مرحله چهارم، نرخ رشد گردشگران و سایر فعالیت‌های مربوط به گردشگری کاهش می‌یابد؛ اگرچه تعداد واقعی گردشگران در حال افزایش است. سطح توسعه گردشگری بیش از ظرفیت‌های کشش محیطی، اقتصادی و اجتماعی مقصد است و سبب زوال محصول گردشگری می‌شود. در مرحله پنجم، مشکل ظرفیت بیشتر می‌شود و این مسئله به زوال محصول گردشگری می‌انجامد. ممکن است در مقصد امکانات گردشگری فراوان باشد، اما سبب افزایش گردشگران نشود. گردشگران مراجعه‌کننده معمولاً تکراری هستند. در مرحله ششم، در صورت برنامه‌ریزی مناسب و ایجاد ظرفیت‌های جدید ساختار تجدید حیات می‌یابد و در صورت بی‌توجهی به ظرفیت‌سازی رکود قبلی همچنان ادامه خواهد یافت.

با توجه به اینکه امتیاز نهایی امامزاده حمزه‌علی ۰/۱۵۹ است، این مقصد در مرحله درگیر شدن قرار دارد. در این مرحله، فعالیت‌های گردشگری و تعداد گردشگران افزایش می‌یابد. خدمات‌رسانی به گردشگران نیز به صورت رسمی صورت می‌گیرد و اجتماع به تدریج خود را با فعالیت‌های گردشگری و حضور گردشگران تطبیق می‌دهد.

۱. وضعیت کلی محاسبه شاخص باتلر برای مرحله اکتشاف، ۰/۱ - ۰، مداخله و درگیر شدن ۰/۲۰ - ۰/۱۱، توسعه ۰/۶۰ - ۰/۲۱، بلوغ ۰/۸ - ۰/۶۱، تثبیت ۰/۸+ و افول ۰/۸- است (باری‌حصار و همکاران، ۱۳۹۴: ۵۱).

نتیجه‌گیری

براساس پژوهش حاضر، امامزاده حمزه‌علی یکی از مقاصد مهم گردشگری مذهبی استان چهارمحال و بختیاری محسوب می‌شود که توجه بسیاری از زائران و گردشگران را به خود جلب کرده و پذیرای حدود ۶۰۰ هزار زائر و گردشگر است. نکته‌ی اساسی این است که حجم بسیار گردشگران چه تأثیری بر توسعه‌ی پایدار محدود داشته است و آیا به‌سوی بهبود پایداری منطقه حرکت کرده است یا ناپایداری. برای این منظور، دیدگاه گردشگران و زائران امامزاده حمزه‌علی بررسی، و به روش ارزیابی پایداری، نتایج آن تحلیل شد. براساس نتایج پژوهش، علی‌رغم تأثیرات نسبتاً مناسب کالبدی، اجتماعی و اقتصادی، شرایط مطلوبی در زمینه‌ی زیست‌محیطی حاکم نیست و وضعیت تقریباً ناپایدار است. در مجموع با ترکیب ابعاد توسعه‌ی پایدار در این زمینه، وضعیت امامزاده در شرایط پایداری متوسط قرار دارد که در صورت نبود برنامه‌ریزی بهینه، این وضعیت به‌سوی ناپایداری خواهد رفت. از نظر جایگاه امامزاده در چرخه‌ی حیات گردشگری نیز نتایج نشان می‌دهد امتیاز این امامزاده ۰/۱۵۹ است یا در مرحله‌ی دوم یعنی درگیرشدن یا وارد عمل شدن قرار دارد. در این مرحله، فعالیت‌های گردشگری و تعداد گردشگران افزایش می‌یابد. معمولاً گردشگران مدت اقامت کوتاه‌تری دارند، اما با دفعات بیشتری به این مکان می‌آیند. در این میان، مؤسسات تجاری احداث خدمات و امکانات تخصصی گردشگری را آغاز می‌کنند؛ در نتیجه مهمانخانه‌ها و هتل‌های کوچک و مکان‌هایی برای غذاخوردن احداث می‌شود که به فراهم کردن راهنما و فعالیت‌های گردشگری کوچک می‌پردازند. تعداد گردشگران به اندازه‌ای است که بهره‌ی کافی به‌همراه دارد. همچنین مرحله‌ی آثار افزایشی به‌وجود می‌آید؛ یعنی فراهم کردن امکانات گردشگری، امکانات بعدی را با خود به همراه می‌آورد و جذب یک گردشگر سبب جذب گردشگرهای بعدی می‌شود. خدمات‌رسانی به گردشگران به‌صورت رسمی صورت می‌گیرد و اجتماع، به‌تدریج خود را با فعالیت‌های گردشگری و حضور گردشگران تطبیق می‌دهد. بررسی نتایج پژوهش‌های مهدوی، (۱۳۹۰)، رکن‌الدین افتخاری و همکاران (۱۳۸۶)، محمودی و همکاران، (۱۳۹۴)، نیک‌بین و کرمی، (۱۳۹۱)، اکبری‌ان و رضوانی، (۱۳۹۴) و... درباره‌ی ارزیابی پایداری گردشگری در مناطق مختلف کشور، نشان‌دهنده‌ی شرایط ناپایدار ابعاد مختلف این مقاصد است. همچنین شرایطی نزدیک به وضعیت امامزاده حمزه‌علی بر این مقاصد حکم فرمات. هرچند گسترش گردشگری در برخی مقاصد تأثیرات مثبتی دارد، در مجموع مدیریت توسعه‌ی گردشگری در بسیاری از مراکز کشور، از جمله امامزاده حمزه‌علی استان چهارمحال و بختیاری با چالش‌های اساسی روبه‌روست؛ از این‌رو برنامه‌ریزی برای توسعه‌ی پایدار در مقاصد مختلف گردشگری کشور اهمیت بسیاری دارد. براین‌اساس، سوق‌دادن گردشگری امامزاده حمزه‌علی از مرحله‌ی دوم چرخه‌ی حیات به‌سوی توسعه، باید با برنامه‌ریزی مناسب در ابعاد مختلف توسعه‌ی پایدار (اقتصادی، اجتماعی، زیست‌محیطی، کالبدی و...) همراه با مشارکت مردم محلی مدنظر قرار بگیرد و زمینه‌ی رشد و توسعه‌ی منطقه فراهم شود.

منابع

۱. ابراهیم‌زاده، عیسی، کاظمی‌زاد، شمس‌الله و محمد اسکندری ثانی، ۱۳۹۰، برنامه‌ریزی استراتژیک توسعه گردشگری با تأکید بر گردشگری مذهبی (مطالعه موردی: شهر قم)، پژوهش‌های جغرافیای انسانی، شماره ۷۶، صص ۱۱۵-۱۴۱.
۲. اداره کل اوقاف و امور خیریه استان چهارمحال و بختیاری، ۱۳۹۴، بقاع متبرکه استان چهارمحال و بختیاری.
۳. اداره کل میراث فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری استان چهارمحال و بختیاری، ۱۳۸۸، طرح امکان‌سنجی منطقه نمونه گردشگری امام‌زاده حمزه‌علی، معاونت سرمایه‌گذاری.
۴. اداره کل میراث فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری استان چهارمحال و بختیاری، ۱۳۹۰، شناسه مسیرهای گردشگری استان، معاونت گردشگری.
۵. اکبریان رونیزی، سعیدرضا و محمدرضا رضوانی، ۱۳۹۴، تحلیل و تبیین پایداری توسعه گردشگری در مناطق روستایی (مطالعه موردی: بخش مرکزی شهرستان دماوند)، پژوهش‌های جغرافیای انسانی، دوره چهارم و هفتم، شماره ۱، صص ۸۱-۹۵.
۶. باباخان‌زاده، ادريس و صديقه لطفی، ۱۳۹۱، ارزیابی اثرات گردشگری بر روستای قوری قلعه، فصلنامه مطالعات مدیریت گردشگری، دوره هفتم، شماره ۲۰، صص ۸۱-۱۱۶.
۷. بل، سیمون و استفان مورس، ۱۳۸۵، سنجش پایداری، ترجمه ناصر شاهنوشی و یدالله آذرین‌فر، انتشارات دانشگاه فردوسی، مشهد.
۸. تقوایی، مسعود، موسوی، سید علی و یونس غلامی، ۱۳۸۹، تحلیلی بر توسعه گردشگری مذهبی (مطالعه موردی: شهرستان نورآباد ممسنی)، فصلنامه فضای جغرافیایی، سال دهم، شماره ۳۱، صص ۳۹-۶۳.
۹. جمعه‌پور، محمود و نرجس کیومرث، ۱۳۹۱، بررسی اثرات گردشگری بر دارایی‌ها و فعالیت‌های معیشتی مردم در چارچوب معیشت پایدار گردشگری (مطالعه موردی روستای زیارت)، فصلنامه مطالعات مدیریت گردشگری، سال هفتم، شماره ۷۱، صص ۸۷-۱۱۹.
۱۰. چاک‌گی، ادواردو فایوسولا، ۱۳۷۹، جهانگردی در چشم‌اندازی جامع، ترجمه علی پارسایان و محمد اعرابی، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، تهران.
۱۱. حسن‌نژاد، مریم، براتی، جواد، رفیعی، هادی و محمد مظهری، ۱۳۹۳، شناسایی استراتژی‌های توسعه سرمایه‌گذاری گردشگری مذهبی در ایران (مطالعه موردی: زیارت‌گاه امام رضا (ع))، مجله برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری، سال سوم، شماره ۹، صص ۸۸-۱۰۹.
۱۲. حمزه، فرهاد و فاطمه هادی اصل، ۱۳۹۳، ارزیابی جایگاه گردشگری عسلویه در مدل باتلر، اولین همایش ملی گردشگری سبز در ایران، تهران.
۱۳. دهشیری، محمدرضا، ۱۳۹۴، ارزیابی عوامل مؤثر بر گردشگری مذهبی در ایران، مجله برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری، سال چهارم، شماره ۱۲، صص ۷۲-۹۲.
۱۴. رضایی، پژمان، ۱۳۹۵، مقدمه‌ای بر برنامه‌ریزی مناطق نمونه گردشگری در ایران، انتشارات دانشگاه یزد، یزد.
۱۵. رضوانی، علی‌اصغر، ۱۳۷۹، جغرافیا و صنعت توریسم، انتشارات دانشگاه پیام‌نور.
۱۶. رکن‌الدین افتخاری، عبدالرضا، بیشمی، بهار، سجاسی قیداری، حمدالله و یوسف حسن‌پور، ۱۳۸۸، نقش کشورهای عضو سازمان کنفرانس اسلامی در توریسم جهانی، فصلنامه ژئوپلیتیک، سال پنجم، شماره ۲، صص ۱۳۸-۱۶۸.

۱۷. رکن الدین افتخاری، عبدالرضا آقاییاری هیر، محسن، ۱۳۸۶، **سطح بندی پایداری توسعه روستایی، مطالعه موردی بخش هیر، پژوهش های جغرافیایی، زمستان ۱۳۸۶، شماره: ۶۲، صص ۴۴-۳۱.**
۱۸. ریاحی سامانی، نادر، ۱۳۸۹، **جایگاه اماکن زیارتی در توسعه گردشگری ایران، چاپ اول، سازمان چاپ و انتشارات، تهران.**
۱۹. سازمان اوقاف و امور خیریه، ۱۳۹۶، **پایگاه جامع امامزادگان و بقاع متبرکه ایران اسلامی.**
۲۰. سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری ایران، ۱۳۹۰، **دانشنامه تاریخ معماری ایران شهر.**
۲۱. زرغام بروجنی، حمید و ترکمان، نسرین، ۱۳۹۲، **تحلیلی بر توسعه گردشگری مذهبی در استان همدان، فصلنامه علوم مدیریت ایران، سال هشتم، شماره ۳۰، صص ۵۷-۸۱.**
۲۲. زرغام بروجنی، حمید، ۱۳۹۲، **برنامه ریزی توسعه جهانگردی رویکردی هم پیوند و پایدار، انتشارات مهکامه، تهران.**
۲۳. فراهانی، حسین، ولایتی، محمد و زهرا صدقی سراسکانرود، ۱۳۹۲، **بررسی نقش گردشگری مذهبی در توسعه روستایی از دیدگاه گردشگران (مطالعه موردی: روستای چکان شهرستان مراغه)، اندیشه جغرافیایی، سال هفتم، شماره ۱۴، صص ۳۷-۵۶.**
۲۴. کیانی سلمی، صدیقه، شاطریان، محسن و لیلا ابراهیمی، ۱۳۹۶، **ارزیابی فرایند توسعه گردشگری براساس مدل چرخه حیات مقصد (نمونه موردی: شهرستان بویراحمد)، فصلنامه جغرافیایی فضای گردشگری، دوره ششم، شماره ۲۲، صص ۴۳-۶۰.**
۲۵. محمدی یگانه، بهروز، چراغی، مهدی و محمد ولایتی، ۱۳۹۲، **نقش گردشگری مذهبی در توسعه روستایی با تأکید بر کیفیت زندگی و سرمایه اجتماعی (مطالعه موردی: روستای قیچاق شهرستان میاندوآب)، نشریه تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی، سال سیزدهم، شماره ۳۰، صص ۲۵-۷.**
۲۶. محمودی، بیت الله، فقهی، جهانگیر، مخدوم، مجید و محمد عواطفی همت، ۱۳۹۴، **ارزیابی فرایند پایداری در سطوح محلی براساس رویکرد IUCN (مطالعه موردی: ناحیه عرفی منج در شهرستان لردگان)، فصلنامه محیط زیست طبیعی، منابع طبیعی ایران، دوره شصت و هشتم، شماره ۴، صص ۶۵۳-۶۶۳.**
۲۷. مرکز آمار ایران، ۱۳۹۱، **سرشماری نفوس و مسکن ۱۳۹۰، فرهنگ آبادی های کشور، استان چهارمحال و بختیاری.**
۲۸. معاونت برنامه ریزی و نظارت راهبردی ریاست جمهوری، ۱۳۹۰، **سند چشم انداز جمهوری اسلامی ایران در افق ۱۴۰۴، معاونت مجلس و مناطق.**
۲۹. موسوی، میرنجف، عبداله زاده، مهدی و علی باقری کشکولی، ۱۳۹۴، **گردشگری مذهبی (ماهیت و مفاهیم)، آراد کتاب، تهران.**
۳۰. موسوی، میرنجف و ناصر سلطانی، ۱۳۹۳، **تحلیلی بر نقش گردشگری مذهبی در توسعه شهری (مطالعه موردی: امامزاده جعفر یزد)، مجله پژوهش و برنامه ریزی شهری، سال پنجم، شماره ۱۸، صص ۷۷-۹۴.**
۳۱. نیازی، محسن، صالحی، عباس و محسن کرمانی نصرآبادی، ۱۳۸۹، **مردم شناسی جهانگردی، انتشارات سخنوران، تهران.**
۳۲. یاری حصار، ارسطو؛ مهدوی، داوود، حیدری ساربان، وکیل و خدیجه ابراهیمی، ۱۳۹۴، **پایش چرخه حیات گردشگری پایدار (مطالعه موردی: روستاهای هدف استان اردبیل)، فصلنامه برنامه ریزی و آمایش فضا، دوره نوزدهم، شماره ۴، صص ۱۸۵-۲۱۵.**
33. Ebrahimzadeh, I., Kazeminejad, SH., and Eskandaree, S., 2011, **Strategic Planning Tourism Development with an Emphasis on Religious Tourism (Case Study: Gom City)**, Research in Human Geography, No. 76, PP. 115-141. (In Persian)
34. Directorate General Endowments Chaharmahal and Bakhtiari Province, 2015, **Holy Shrines in Chaharmahal and Bakhtiari Province.** (In Persian)

35. Administration of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of Chaharmahal and Bakhtiari Province, 2009, **Feasibility of Emamzadeh Hamzeh Ali Tourism Complex**, Deputy Finance. *(In Persian)*
36. Administration of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of Chaharmahal and Bakhtiari Province, 2016, **ID Tourism Routes**, Deputy Finance. *(In Persian)*
37. Akbarin, S., and Rezvani, M., 2015, **Analysis and Explanation of the Sustainability of Tourism Development in Rural Areas (Case Study: Central Part of Damavand District)**, Human Geography Research, Vol. 47, No. 1, PP. 81-95. *(In Persian)*
38. Roknodin Eftekhri, A., Bishami, B., Sajasi, H., and Hasanpoor, Y., 2009, **The Role of OIC Member Countries in Global Tourism**, Geopolitical Quarterly, Vol. 5, No. 2, PP. 138-168. *(In Persian)*
39. Roknodin Eftekhri, A., Agayari hir, M., 2007, **Rural Development Sustainability Leveling, A Case Study of the Heir Sector**, Geographical Research, Winter 2007 - Number 62. *(In Persian)*
40. Baba Khanzadeh, E., and Lotfi, S., 2012, **Tourism Impact Assessment in Gori Gale Village**, Tourism Management Studies, Vol. 7, No. 20, PP. 81-116. *(In Persian)*
41. Organization of Endowment and Charity, 2017, **Comprehensive Database of Imam Zadeghan and Bekaa of the Islamic Republic of Iran**. *(In Persian)*
42. Bel, S., and Mors, E., 2006, **Measuring the Sustainability**, Translated by Naser Shahnoshi and Yadoallah Azarin Far, Published by University of Mashhad. *(In Persian)*
43. Tagvae, M., Mosavi, A., and Golami Bimorg, Y., 2010, **Analysis of the Development of Religious Tourism (Case Study: Noor Abad Mamasani)**, Geographical Space Studies, Vol. 10, No. 31, PP. 39-63. *(In Persian)*
44. Jome Poor, M., and Kiomars, N., 2012, **The Effects of Tourism on Assets and Livelihoods in the Context of Sustainable Livelihoods Tourism Activities (Case Study: Ziarat Village)**, Tourism Management Studies, Vol 17, No. 71, PP. 87-119. *(In Persian)*
45. Chak, V., 2000, **Tourism in Comprehensive Outlook**, Translated by Prsaian, A. and Arabi, M., Cultural Research Bureau, Tehran. *(In Persian)*
46. Hasannejad, M., Barati, J., Rafiee, H., and Mazharee, M., 2014, **Identify Development Strategies Religious Tourism Investment in Iran (Case Study: Emam Reza Holly Shrine)**, Tourism Planning and Development Journal, Vol. 3, No. 9, PP. 88-109. *(In Persian)*
47. Hamzeh, F., and Hadi, F., 2014, **Assessment of Asalouye Tourism Status in the Butler Model**, the First National Tourism Conference in Iran, Tehran. *(In Persian)*
48. Dehshri, M., 2015, **Assess the Factors Affecting Religious Tourism in Iran**, Tourism Planning and Development Journal, Vol. 4, No. 12, PP. 72-92. *(In Persian)*
49. Rezaee, P., 2016, **An Introduction on Tourism Complexes in Iran**, Yazd University Publication, Yazd. *(In Persian)*
50. Rezvani, A., 2000, **Geography and Tourism Industry**, Payame Noor Publication.
51. Riahi, N., 2000, **The Place of Pilgrimage Places in Iran's Tourism Development**, First Printing, Printing and Publishing Organization, Tehran. *(In Persian)*
52. Cultural Heritage and Tourism Organization of Iran, 2011, **Encyclopedia Architectural History of the City**. *(In Persian)*
53. Zargam Borojeni, H., 2013, **Sustainable Tourism Development Planning Approach and Interlocked**, Mahkameh Publication, Tehran. *(In Persian)*
54. Zargam Borojeni, H., and Torkaman, N., 2013, **Analysis of the Development of Religious Tourism In Hamedan Province**, Journal of Management Sciences in Iran, Vol. 8, No. 30, PP. 57-81. *(In Persian)*

55. Farahani, H., Velaee, M., and Sadgi Srsaskanrood, Z., 2013, **The Role of Religious Tourism in Rural Development From the Perspective of Tourists (Case Study: Village of Chakan)**, Geographic Thought, No. 14, PP. 105-116. *(In Persian)*
56. Kiani, S., Shaterian, M., and Ebrahimi, L., 2017, **Evaluation of the Tourism Development Process Based on the Life Cycle Model of the Destination (Case Study: Borahmad District)**, Geographic Quarterly of Tourism Space, Vol. 6, No. 22, PP. 43-60. *(In Persian)*
57. Mohamadi Yeganeh, B., Cheragi, M., and Velaee, M., 2013, **The Role of Religious Tourism in Rural Development, with an Emphasis on Quality of Life and Social Capital (Case Study: Village of Gabchag)**, Applied Geographical Sciences Research, Vol. 13, No. 30, PP. 7-25. *(In Persian)*
58. Statistical Center of Iran, 2012, **Population and Housing Census of 2011**.
59. Vice President of Strategic Planning and Control, 2011, **Visions Islamic Republic of Iran on the Horizon 2025**.
60. Mosavi, M., and Soltani, N., 2014, **Analysis of the Role of Religious Tourism in Urban Development (Case Study: Emamzadeh Jafa Yazd)**, Research and Urban Planning Journal, Vol. 5, No. 18, PP. 77-94.
61. Mosavi, M. Abdolazadeh, M. and Bageri Kashkolo, A., 2015, **Religious Tourism (Nature and Concepts)**, Arad Book, Tehran. *(In Persian)*
62. Niazi, M., Salahi, A., and Kermani, M., 2010, **Tourism Anthropology**, Sokhanvaran Publication, Tehran. *(In Persian)*
63. Yari Hesar, A., Mahdavi, D., Heidaree Sareban, V., and Ebrahimi, K., 2015, **Monitoring the Life Cycle of Sustainable Tourism (Case Study: Special Tourism Villages in Ardabil Province)**, Quarterly of Spatial Planning, Vol. 19, No. 4, PP. 185-215. *(In Persian)*
64. Bossel, H., 1999, **Indicators for Sustainable Development, Theory, Method, Application**, IISD.
65. Breidenhann, T., and Wickens, E., 2004, **Tourism Routes as a Tool For the Economic Development of Rural Areas vibrant Hope or Impossible Dream**, Journal of Tourism Management, Vol. 25, No. 1, PP. 71-79.
66. Fossati, A., and Panella, G., 2000, **Tourism and Sustainable Development: A Theoretical Framework, Tourism and Sustainable Economic Development**, PP. 3-36, Boston Kluwer Academic Publishers.
67. Giaoutzi, M., and Nijkamp, P., 2006, **Emerging Trends in Tourism Development in on Open Word, Tourism and Regional Development: New Pathways**, PP. 1-12, Aldershot, UK: Ashgate Publishing Ltd.
68. Haab, B., 1996, **The Way as an Inward, Journey: An Anthropological enquiry into the Spirituality of Present, Day Pilgrims to Santiago**, Confraternity of St, James Bulletin, 56.
69. Lee, O., and Chang, C. P., 2008, **Tourism Development and Economic Growth: A Closer Look at Panels**, Journal of Tourism Management, Vol. 29, No. 1, PP. 180-192.
70. Sharpley, R., 2002, **Rural Tourism and the Challenge of Tourism Diversification: The Case of Cyprus**, Tourism Management, Vol. 23, No. 3, PP. 233- 244.
71. UNWTO, 2011, **Religious Tourism in Asia and the Pacific**, Published and Printed by the World Tourism Organization, Madrid, Spain.